

ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И НА НОВАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

(По случай 220-годишнината от рождението му)

Търсейки мястото на Софроний Врачански в развитието на Българското възраждане и на новата българска литература, днес не можем да се задоволим с това да го подредим хронологически между Паисий Хилендарски и Петър Берон, както най-често ставаше в миналото. Намирането на неговото място е свързано с важни и често нерешени проблеми: с проблемата за нарастването на силите, които довеждат до голямото и неудържимо разложение на господстващата феодална система в нашите земи през втората половина на XVIII век; с проблемата за началото и същността на нашето Възраждане и за основните линии в неговото развитие и особено с проблемата за съществуването на просвещение у нас като етап, който има сходни черти с Европейското просвещение на епохата; с връзките на Българското възраждане с възраждането на другите народи в турската империя и особено с влиянието на сръбския просвещенец Доситей Обрадович; с връзките на Българското възраждане с възраждането на другите славянски народи; най-сетне определянето на мястото на Софроний в живота и развитието на нашия народ е свързано и с проблемата за влиянието на войните на Русия с Турция и на Първото сръбско въстание от 1804/1805 г., подкрепено от Русия, събития, които не могат да нямат отражение върху съзнанието на славянина.

I

Всеизвестно е, че с делото си Софроний Врачански е пряк продължител на Паисий Хилендарски. Когато в Котел идва хилендарският монах, за да донесе в толкова отдалечения от Атон български край „книжцата“ и пламъка си, той бива посрещнат от 26-годишния Стойко Владиславов като апостол, който подобно на пророците от библейските предания отваря очи и уши със знанието и правдата си. Поп Стойко се залява с преписването на „История Славяноболгарская“ и това е един от първите му известни нам книжовни трудове. Сам добавя бележка към преписа си: „Тази история принесе Паисия йеромонах от Света Гора Атонска и я преписахме у село Котил. . .“ Тоя препис на Паисиевия труд, от 1765 г., не е единствен, направен от Софроний. Въодушевен

от Паисиевата „История“ и стремежки се да я популяризира сред българския народ, в 1781 г. той прави втори препис.

Паисиевата традиция, очевидно, става за него жизнено дело. Поставяйки Паисиевата история в котленската черква, за да бъде достояние на цялото население, той вписва в нея анатемни, насочени несъмнено срещу „отцеругателите“, срещу които е възстанал хилендарският монах: „Който усвои или открадне Историята, да бъде афоресан и проклет от господата бога Саваота и от дванадесетте апостола и от четиримата евангелисти. . .“

Влиянието на Паисий се забелязва и в книжовното дело на Софроний. Като Паисий Софроний кори българския народ, призовава го към нов живот, разпалва ненавистта му към неговата изостаналост и гнета и любовта му към отечеството и просветата. Нерядко в страниците на Софрониевите книги прозвучават Паисиевата болка и гняв, и то изразени с подобни обрати на речта.

Продължавайки делото на Паисий, Софроний в сравнение с него бележи нов момент в нашето развитие през XVIII и началото на XIX век. Какво ново носи Софроний в развитието у нас?

Софроний, усвоил идеите на Паисий, разширява идейния кръгзор на Възраждането ни с идеи на Просвещението, което в XVIII век плиска своите вълни чак до покрайнините на Европа, каквито са и българските земи. Разбира се, Българското възраждане, както и Славянското възраждане (на южните и западните славяни) през XVIII—XIX век не могат да черпят сили от възраждането на класическата древност, както Западно-европейският ренесанс два до три века по-рано. Възраждането на българския народ и на другите южни и западни славяни през XVIII и началото на XIX век се свързва идеологически с Просвещението, разбрано не в тесния смисъл на думата, а широко — като идеологическа борба с крепителите на феодализма или на неговите многобройни преживелици. Тук не липсват недоразумения. Например проф. В. Велчев в рецензията „За началото на новата българска литература“ полемизира с изказания от нас възглед, че Паисий бил просвещенец, което „снижавало“ неговото значение. „За разлика от просвещенците Паисий разчита и на борбата“ — пише Велчев.¹ Очевидно, Велчев не е запознат с елементарни факти от историческото развитие на Европа. Той е смесил просвещенците с покъсните наши „просветители“, които не споделят идеологията на революционерите ни от 60—70-те години на XIX век.

В „История на българската философия“ Г. Грозев включва очерка „Мирогледът на Паисий“ в главата „Философски и обществено-политически възгледи на просветителите“, като очевидно също противопоставя „просветителите“, между които включва и Паисий, на „революционерите“, мирогледа на които е очертал в следните си глави.²

Просвещението в европейското развитие започва с борба против черквата и клерикализма, както и Възраждането, и с усилия за просвещение, в буквалния смисъл на думата, на народните маси, но бързо преминава в идеологическа борба със стария свят на духовен мрак, крепостничество и всевъзможни привилегии на господстващата класа, за да завърши с буржоазни революции. Просвещенци са Монтезкьо, Русо,

¹ В. Велчев, За началото на новата българска литература, Известия на Института за българска литература, кн. IV 1956, стр. 299.

² Г. Грозев, История на българската философия, I ч., София 1957.

Волтер, Дидро, Лесинг и пр. и пр., дейци и мислители на XVIII век, които не само са врагове на феодализма и проповедници на просвета, но и са най-често защитници на народните маси и борци за тяхното освобождение.

Просвещението е свързано с рационализма — просвещенците вярват в силата на човешкия разум, смятат, че само просветените народни маси ще завоюват своето освобождение, своята по-висока форма на живот. В областта на литературата просвещенците развиват реализма, за да възсъздадат правдата на обикновения живот — на гражданската класа, да подскажат нейното „страдание“ в едно общество, изпълнено с класови предразсъдъци и привилегии. Тяхното изкуство е силно публицистично, при това дидактично (във връзка с просветителството, което е тяхна програма) и сатирично.

Софроний Врачански е по-малко борец от Паисий, но той възплъщава много характерни черти и стремежи на просвещенците. Неговото дело е вдъхновено преди всичко от стремежа да издигне на по-високо равнище образованието на народа. Той вярва в силата на образованието, за него просветата е предпоставка за подобряването на положението на народа, дори за неговото освобождение.

Учителската и проповедническа дейност на Стойко Владиславов — Софроний Врачански, на които той се отдава за цели десетилетия, са въздушевени от един нов стремеж: да дадат знание и поука и същевременно да укрепят българската народност в един извънредно труден за нея период. Като учител и проповедник Софроний преодолява такива трудности, каквито западноевропейските просвещенци не са и сънували. Той разпространява българско „книжно учение“ и произнася черковни проповеди на български език, когато тоя език е в немилост пред висшите черковни власти, разпореждащи се с черковното, училищното и книжовното дело в страната. За новия характер на неговите проповеди свидетелствува съобщението в автобиографията му, че българските му слушатели го имали „като някой философ“. За новата насока в неговата дейност още в Котел свидетелствува и фактът, че като учител и проповедник там се грижи за популяризирането на Паисиевата история.

Просвещенците не се задоволяват само с учителска дейност и устни проповеди. Те се стремят да създадат и литература за народа.

Софроний, още като свещеник Стойко, наред с изпълнението на черковните и училищните си задължения се занимава и с преписване и разпространение на книги, свидетелство за което са стигналите до нас негови преписи на дамаскин и часословец и подвързии. С тая си дейност той продължава книжовната традиция у нас. Нов момент в тая му дейност представя преписването на Паисиевата история. Към преписването на Паисиевата история той пристъпва, дълбоко развълнуван от нейното ново съдържание. Неговата приписка към първия препис отбелязва раждането на едно ново съзнание, което го включва в новото развитие на нашия народ.

Голямата си книжовна дейност Софроний развива особено когато му бива отнета възможността да бъде в пряк досег с българския народ — принудително задържан във Видин и емигрант в Букурещ. Не можейки да го учи и напътствува, той решава да напише книги за него. За това говори сам в края на автобиографията си: „Затова ся трудя и аз сега денем и нощем да испиша няколко книги по нашему болгарскому языку, га ако не би възможно мене да казувам им сас уста моя да чуят от

мене грешнаго някое полезно поучение, а тие да прочетут писание мое и да уползуют ся. . .“

В продължение на три години (1800—1802) Софроний съставя двата Видински сборника, а в следните няколко години — до 1809 г. напечатва „Неделника“, който представя до известна степен преработка на единия от Видинските сборници, написва своята автобиография, съставя нов сборник, работи над нов голям труд — „Театрон политикон сиреч Гражданское позорище“.

Всичко това несъмнено говори за необикновена плодovitост и усилия да се даде богата и разнообразна литература на българския народ. При това писателското усърдие на Софроний не е усърдието на средновековния книжовник, за когото всичко е създадено веднъж за винаги от божеството така, както си съществува. За Софроний книгата не урежда отношенията на човека към божествените работи, тя е нужна за живота.

Като просвещенците, макар и духовно лице, той внушава на народа да не носи парите и имуществото си по манастирите, да не храни ленивите и пияни калугери, а да търси учители („мъдър даскал и учител“), да усвоява „книжното учение“.

Софроний гледа на книгата като на средство за развитието на българския народ. Разбирайки създаването на книги за народа като извънредно важно дело, той е един от първите в нашето Възраждане, който живее със съзнанието, че пишейки своите книги, изпълнява висок отечествен дълг. Ето защо и написва толкова книги, ето защо и поставя началото на новобългарската печатна книга.

Софроний се стреми да даде нова книга на българския народ. Тая нова книга има за цел преди всичко да служи на образованието и възпитанието на народа. Тук пак се чувствува просвещенецът, който не само обръща голямо внимание на образованието и възпитанието, но търси и нови средства за тяхното осъществяване.

Софрониевите книги търсят да решат преди всичко въпросите на образованието и възпитанието. Както е известно, тези въпроси занимават особено просвещенците. Още в първия Видински сборник („Поучения и словосказания на празников господних“) тези въпроси се поставят. Търсейки нови пътища за образование и възпитание, Софроний превежда, помествайки ги във втория си Видински сборник, „Езопови басни“ и „Митология на Синтипа философ“, като смята да измести с тях сухото изучаване на часослова и псалтира в училищата. И двете книги са с явен дидактичен характер.

Баснята е един от най-разпространените литературни жанрове в епохата на Просвещението, чиято литература изобщо има в голяма степен дидактичен и сатиричен характер. Нека припомним, че и Доситей Обрадович обогатява сръбската литература с басни — „Езопови и на разни други баснотворци басни“, 1788. Голям брой басни написват по същото време полските просвещенци. Например Игнаци Красицки издава две книги басни. Баснописец е и Лесинг.

„Митологията на Синтипа философ“ съдържа отделни разкази — притчи, обединени около един център. Тези разкази преследват нравоучителната цел на автора с живи примери, подобно на басните. Сръбският просвещенец Доситей Обрадович издава подобна книга — „Сборник разни нравоучителни неща за полза и увеселение“.

Решавайки въпросите на образованието и възпитанието, Софроний споделя с просвещенците техния рационализъм. Просвещенството и

рационализъмът му намират израз особено в съчинението „Философски мудрости“ (съставка на втория Видински сборник). Това съчинение е превод, но Софроний вмъква в текста му свои мисли.

Самият надслов „Философски мудрости“ ни спомня за интереса на просвещенците към философията, противопоставена на богословието. Например Доситей Обрадович издава такива книги: „Съвети на здравия разум“, „Етика или философия нравоучителна“.

В духа на рационализма в съчинението на Софроний „разумът“ е назован „безценен“, „разумът“ „украсява“ човека (виж цитата малко по-долу). Нашият възрожденец призовава съгражданите си да помислят „със своя ум“: „За това отворете очите и ум ваш, о болгаре, чада моя любезная, и разумеете, и разсмотрите разумно, и помислете сас ум ваш, и вижд що чините.“

Тежкото положение на българите се дължи на тяхната „неразсудная глупавина“, на това, че не разумяват, „кое е добро, това да направят“: „Ах, наше неразумное небрежение и нашая неразсудная глупавина болгарская! Кой да поплачи нас и кой да возридай зарад нас, като не знаим, нито разумяваме, кое ѝ добро, това да учиним?“

Известно е, че рационалистите очакват от „разума“ (а не от божеството) да решава като последна инстанция правилното поведение и с това благополучието на човека и на народите.

Какви са „философските мъдрости“ на Софроний?

Предивсичко такава „мъдрост“ е стремежът към знание, към „учение“, който слага край на „неразсудността“, „глупавината“, „потемнелостта“. Очевидно Софроний споделя в случая култа на просвещенците към знанието. „Оле неразсудност болгарская и големая глупавина! — пише той с паисиевски тон. — Потемнели и померкнали от пиянство и не хочут да са мукает и да са потрудят да приведут одного мудраго даскала и учителя да научат чадата своя на мудрое книжное учение. . . , ами ходят като слепий у темнина.“

Тъкмо тук нашият възрожденец се обявява срещу ленивото, паразитно монашество: „О глупавий и неразсудний человек! Зачем си разносиш стоката твоя, гдето не е потребно? . . . А калугер у монастыр не да лежи, ами да работи и да си печели хляб да яде; и не да носи много ценни дрехи повише от мирските человеци, почто са е отрекл от все световния вещи.“

В това отношение българският възрожденец прилича на сръбския просвещенец Доситей Обрадович, който съветва своите сънародници не да строят камбанарии, а училища, да изпращат в тях децата си, и момчетата и момичета, да издават и книги. Усвоил просвещенски идеи, Обрадович възпява просвещенския монарх Йосиф II за това, че е изгонил монасите от манастирите.

Софроний иска от своите сънародници да не носят средствата си в манастирите, а да ги дават, за да обучат и възпитат децата си, защото учението е „златно“: „Безумне болгаре, имаш да занесеш по горнето, по манастирите толкова имение, а не имаш и не хочеш да подадеш това имение да си научиш детето свое на книжное, мудрое учение, да печели безценен разум. И коги са научи и да са вразуми сас златое и мудрое оное учение, тогива сас колико ли радост хочеш да гледаш сина твоего, научен сас мудрост, украсен сас разум? И коги начене да хорати пред тебе философския мудрии и разумнии хорати, коги наченат да исходят отустата му като от някой сладкоточний извор, колико ли хоче да са возвесели

сердцето твое и колко ли хоче да са услади повише от меда и от сахара?“

Мъдростта, разумът създават радостта, защото са голяма сила в живота, възвишават човека, окрилят го, въоръжават го. Всичко това, несъмнено, звучи съвсем като у просвещенците, които са рационалисти и вярват в силата на разума.

Софроний обяснява и робството на своите сънародници с тяхното невежество: „Я разсмотрите, о роде болгарский, кой другий язык е тако глупав и неучен и под иго покорен толкова и на много язици поработен? Ами защо? — Не ли от неучение? Не ли от нерадение книжное и от мудростное невнимание?“

С примера на другите народи, които са силни, господари или свободни, той иска да подбуди своя народ към просвета и образование: „Я вижте греците — продължава той, — вижте армените, вижте и евреите, и вижте и европианите — и они вси не ли са человеци като нас? Ала сас това учение станали господари, станали властители, и с учителное блистание светят на свето, а не са като нас померкнели, потемнели, помрачени и сас ум и сас тяло. Ах наши нерадение, и нашей неразумие, и нашей небрежение!“

Знанието приобщава към свободните народи, създава дистанция между образования поробен народ и варварството на поробителя.

Сочейки като пример за българите евреи, арменци и други народи, Софроний се отклонява от средновековната традиция, която поставя християните над всички други, и се доближава до оная толерантност, която е характерна за Просвещението. Освен от православната вяра той се интересува и от еврейската и мохамеданската, за което свидетелствува книжовният му труд — преведен и компилиран — „Исповедание православния вери християнския, и обичаи и закони еврейския и мохамеданския религии и состояние“, където излага не само принципите на православната вяра, но и на двете други най-важни религии в Европа и Близкия Изток, у нас и в наше съседство, с цел да запознае българския читател с тях. Така нашият възрожденец се доближава до Доситей Обрадович, който отбелязва, че в „нашия век“ на вярата не се гледа, или до Лесинг, който в известната си драма „Натан Мъдрецът“ поставя акцента не върху това каква вяра се изповядва, а върху нравствената стойност на онзи, който я изповядва.

Ако книжовната дейност на Софроний изобщо има дидактичен характер, големият му труд „Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище“ преследва да даде известна политическа просвета на Софрониевите съвременници. Тоя труд отговаря на важен стремеж на Просвещението — да бъде създадена просветена власт, която да не притеснява поданиците. Правата на гражданите са обект на съчинения и борби и тези права не могат да не бъдат поне разисквани и у нас в епохата на Френската буржоазна революция, разтърсила цяла Европа, щом като действителността напълно ги е отрекла. Не са могли да не засягат и възбудят дълбоко нашия народ въпросите за справедливата власт и правата на човека, поставени в Софрониевия труд, както личи и от надсловите на главите:

„Глава 1 — Господар должен ест почтено да проминува живение свое и тако спроти того да ходят поданици его.

Глава 2 — Господар кога има сожителницу при себе правда, то гива на много години цвети господарство его.

Глава 3 — На царство и на господарство твърдост и крепост ест милосердие и крѣтост“ и т. н.

Книжовният труд на Софроний е трябвало да поучи българските читатели да бранят своите права и да се стремят към справедлива и просветена власт.

И така, като у просвещенците-рационалисти у Софроний се срещахме с култа към разума и знанието, със стремежа да се даде образование на народа и с обяснение на тежкото му положение с неговата необразованост и „глупавина“, с отрицание към монашеството и с религиозна толерантност, със справедливи отношения между господар и поданиши. Както ще видим, за да се доближи до народа, Софроний използва и народния език.

Във всички очертани посоки книжовната дейност на Софроний има твърде много допирни точки с книжовната дейност на най-големия сръбски просвещенец Доситей Обрадович. Тези допирни точки са свидетелство за просвещенския характер на Софрониевото дело.

Софроний търпи и известно влияние от Доситей Обрадович, което също говори за родството му с просвещенците. Той ще е познавал ред произведения на сръбския просвещенец и те ще са дали подбуди за някои дела на българския възрожденец. Когато обаче се издирва влиянието на Обрадович върху Софроний, не бива да се изпуска изпредвид, че и двамата дейци са рожба на една и съща епоха, преследват едни и същи цели и черпят от едни и същи източници.

II

Просвещението води Софроний към създаването на литература за просветата на широките народни слоеве, към литература, достъпна за народа и по език, и по начин на разпространение. В 1806 г. в Римник той отпечатва първата новобългарска книга — „Кириакодромион, сиреч Неделник“.

За нас днес „Неделникът“ представя само начало на новобългарската печатна книга. Друго значение сега тая книга няма. В това обаче — да си сложил началото в тая област — се крие огромна, историческа заслуга. Сам Софроний съзнава, че трябва да се сложи началото на печатната книга у нас. „По това сега дадохме тая книга на стамба, сиреч на печат. . . — пише той в поканата за издаването на „Неделника“, — веднаш да стане начало; после след нас надея ся много такива простии книги да испишат — но работа ест веднаш да бъде начало.“

С малко средства разполага Софроний за издаването на една голяма книга: „Сос много харч бива тоя печат, ще идат до десят хиляди гроша, а аз не имам толико хал.“ Софроний обаче намира начина, по който биват печатани книгите в нашето Възраждане, и за пръв път у нас пуца покана за „спомоществуватели“. Той разчита на новите хора в нашия стопански и обществен живот — на младата българска буржоазия, която чувствува нужда от книга изобщо за своята стопанска и обществена дейност, и поканата му започва с обращение към тях: „Благороднейшии и честнейшии търговци. . .“ Вече се намираме в началото на XIX век, когато класата на търговците стремително нараства.

„Неделникът“ на Софроний продължава до известна степен средновековната традиция: съдържа слова за прочитане в черква, в основното си съдържание словата имат гръцки произход, чувствува се влиянието и

на византийския проповеднически стил. И все пак това е една нова по дух и характер книга.

Първата новобългарска печатна книга е плод на патриотичен порив. Софроний изрично отбелязва в поканата за издаването ѝ, че тя ще бъде „добро общо за всего българскаго народа“. И добавя: „Такива книги по простий язык имат греците и сербите и власите и русите и други вери, токмо нашите беднии болгари ни имат таковий дар.“ В една епоха, когато мнозина са се гърчели, Софроний заявява открито и с гордост, и то в поканата за „спомоществуватели“, че е от „български род“: „Послушайте сега мене смиреннаго архиереа, що см от вашего българскаго рода. . .“

Една от причините за изостаналостта на българите според Софроний е тая, че те нямали печатни книги. „За това ся потемнени сос незнаение“ — пише той в поканата си. Явни са подбудите на просвещенеца и рационалиста, за които се говори по-горе.

С книгата си Софроний е разчиствал, и то съзнателно, пътя към нашето духовно освобождение. „Неделникът“ е давал на неуките български свещеници през епохата възможност да служат и проповядват на български, въоръжавал ги е да не стоят безпомощни пред своите обязанности, като предават българския духовен живот в ръцете на гръцките и гърчещите се експлоататори на българския народ.

Както в цялото дело на Софроний, така и тук се срещаме с безусловния демократизъм на автора. Той е написал книгата си „к разумению простому народу“, както съобщава още в заглавието ѝ. А в предисловието ѝ разкрива подбудата си за нейното написване „на български прост език“, изхождайки от своята програма за просветата на „простия български народ“: заел се е с написването ѝ, защото тоя народ „не разумява“ писанието поради „словенския глубок език“; „вси простий болгарский народ да разумеют сказуемая“.

Нуждата да бъде просветен българският народ Софроний излага и в поканата за издаването на „Неделника“.

В съдържанието на проповедите се промъкват такива елементи, които в една предшествуваща епоха биха били невъзможни. Долавяме тук и там тръпките на новия живот, макар че мразът на Средновековието още господствува. В такива моменти Софроний отразява живота на народа, обръща се пряко към него, черпи материал от нашето всекидневие. Изобщо в книгата чувствуваме присъствието на автора-възрожденец, долавяме често новите му възгледи, разкриваме патриотичните му усилия и тенденции, чужди на Средновековието.

Най-сетне езикът на книгата, по същество новобългарски, е нова поява на епохата, представител на която е Софроний.

С всички отбелязани качества „Неделникът“ получава необикновено разпространение — излиза в много нови издания. Книгата получава названието „Софроние“, което живо говори за нейната популярност и популярността на автора ѝ.

III

Преминал през пъкъла на най-варварското робство, където животът на човека няма никаква стойност и ужасите и смъртната опасност грозят като в пълен с хищници тропически лес, Софроний чувствува нужда да разкаже тоя живот, да разкрие страдалческата участ на народа и съ-

щевременно собствения си нерадостен живот, да покаже безчовечността на един обществен строй, който трябва да бъде преодолян, на чието място трябва да бъде изграден друг, човешки живот. Така Софроний създава нов книжовен вид, вид, в който излиза на първо място жизнената правда, а личността на автора, в противоположност на средновековната литература, където отронва някоя дума за себе си само в приписка или в мъчно събираемите букви на акростиха, се очертава с целия си ръст.

Каква е била пряката подбуда на Софроний да възсъздаде бурния си и мъчителен живот в своята великолепна автобиография?

Може би той е искал да оправдае себе си за това, че е напуснал своето паство и е заживял спокоен живот далече от него — във Влашко? Възможно е. Но материалът расте в ръцете му до дълъг епически разказ и в края на краищата действителната причина за тая нова поява в нашия литературен живот трябва да търсим пак в просвещенския характер на Софрониевото дело, защото, както е известно, именно просвещенците-писатели свалят погледа си от небесата на божествата, от дворците на кралете и скалистите върхове, обитавани от гръцко-римските титани, към живота на обикновения човек, за да изобразят страданията, причинени от онези, които разполагат с власт и привилегии. Просвещенците не само се стремят да просветят народа, но се стремят и да разкрият тежкото му положение. Такъв е смисълът и на „Житие и страдания грешнаго Софрония“, в което се вдига завесата към една действителност не само ужасна, но и възмутителна. Така мъките на нашия народ под робство стават родилни мъки и за реализма в нашата литература. Задачата си на просвещенец, който разкрива тежкото положение на народа, Софроний изпълнява толкова добре, че и до днес картината на тежкото положение на българския народ през втората половина на XVIII век ние познаваме най-вече по неговото произведение.

Автобиографията на Софроний е изповед, която в много отношения се посреща с изповедта на сръбския просвещенец Доситей Обрадович — „Живот и приключения на Димитри Обрадович, наречен в калугерство Доситей“ (1783—1788). Може би Софроний е прочел в предговора на това произведение целта на автора, но може би и сам е достигнал до същата цел: описаният живот да послужи като негативен пример за това, какъв не трябва да бъде човешкият живот; хората да не търсят ценности там, дето ги няма; виждайки лошото в живота, читателят да се стреми към хубавото. Така произведението, колкото и да представя изложение на един действителен живот, получава смисъла на едно литературно творение, бих рекъл, на един типичен просвещенски роман с дълбок обществен резонанс и ярка възпитателна тенденция. Възникнала в Румъния, където е имало немало български преселници и търговци, автобиографията е трябвало да държи будно тяхното внимание към страданията на народа в родината. Страница от живота на българския народ, автобиографията на Софроний преминава от изповед в обвинение.

Софроний използва старата житийна форма, но я изпълня с ново съдържание. Неговото „житие“ е житие на мъченик, но това не е мъченик, който търпи изкушения на сатаната и отстоява своята християнска вяра, а който понася бремето на едно варварско робство, като споделя участва на цял народ. Писателят не създава „подвизи“, които водят към небето, но „страдания“, които са ропот срещу него, протест срещу един непоносим обществен ред, установен в отечеството му. Делът му е съвсем земен

и макар да е духовно лице, мисълта му занимават земните отношения, прежеждия и образи.

Целият му живот и дейност се разгъват върху широко очертания фон на историческия момент — робството на българския народ през XVIII век. От Карнобат до Видин все същата картина на тирания и произволи, на безправие и грабителство, на страдания и сиротинство, на глад и нищета съпътствува пастирската, учителската и книжовната му дейност. Авторът води читателя през картината на руско-турските войни и на разложението на турската феодална система, където и при победа и при разгром на владетелите раята е обект на изтезания и грабеж, където феодалните първенци водят борби помежду си и тегли най-вече безпомощният народ.

„В лето 1768 начена са войска баталиа — турчина сас московица, — разказва Софроний. — Ами какво да скажим: като повлякоха ония лютии и свирепии агарене, какво ли зло не сториха по християни! Що им на ум не прииде, това не сториха. Колико челоуеци избиша! А нашей село, като е на четире путя и дом мой беше весма далеч от церкви, а по обичаю нашему потребно беше да са найда у церква и на вечерня и на утреня на всякий ден, колико ли улици убиколях, докле пойда у церква и да си прииду паки у дом! Колико мя крати фатиха и биха мя, и главо мя пробиша, и хочяша да ме убият. . .“

Феодалните размирици са обрисувани с „крамолата“ между агите на Осман-пазар, с „крамолата“ между Пазвантоглу и Генч-ага и Хамамджиоглу, с войната между султанските паши и Пазвантоглу, с нашествията на еничерите, кърджалиите и „пазвантските хайдуци“. Градовете биват обсаждани, селата са пълни с войски, всъщност огромни шайки от разбойници. Никакъв държавен ред, никакво право не съществуват. Всеки еничерин, кърджалия, „Пазвантов хайдук“, паша или войник от армията на султана стреля с пицова си раите, хвърля копието си по тях, пробива главите им, беси ги с юздите им, набива на кол, граби. За пълния хаос и царещия произвол свидетелствува следният момент от „Житието“. Като владика Софроний се бои да го не хванат пашите, защото, хванат ли го, и с десет кесии не било възможно да се откупи от тях. И той бяга като подгонен звяр да се скрие, „не че е сторил нещо зло“, „ами името му е голямо — владика!“

Авторът нищо не измисля и няма защо да измисля: действителността е така богата с драматични епизоди и предлага такива преживявания на главното действащо лице на повествованието, че едва личовешкото въображение може да измисли нещо по-силно и по-вълнуващо. Нека припомним само картината, когато карнобатският околийски началник Сербезоглу заповядва да затворят героя на „Житието“, заканват му се да го набият напреки на кол, той „гледа като вол, кой час ще го умъртвят“. Или сцената, когато върбишкият султан Ахмед Геряй беси нещастния поп Стойко с юздата на собствения му кон. Ако читателят не знаеше, че Софроний разказва истински случки, той не би сметнал за приемливи от гледна точка на реалистичното изкуство подобни сцени.

Гръцкото духовно робство е повече загатнато, отколкото възсъздадено: поп Стойко купува духовния си сан, при което без малко щял да бъде низвергнат поради това, че друг кандидат предложил повече пари, за да бъде запопен; като епитроп той „покварява“ „благочестивия си живот“, използван от гръцките си началници да глоби поробе-

ния народ; „изгабосан“ да стане врачански владика, понеже никои гръцки духовник не се наемал да върши в областта владишка служба и да събира данъка за патриаршията по времето на войните с Пазвантоглу, той едва се измъква, като побягва в Румъния, от задълженията, които му налага патриаршията.

И в тоя свят на робство, варварство и мракобесие се ражда новият човек на епохата. Той наистина още не се бори с установения ред, той изобщо не изглежда героичен и все пак читателят обиква в него и неговата доброта, и неговата плахост, и неговото ученолюбие, и неговата любов към народа, и неговата сила и упоритост да преодолее най-тежките препятствия. И изведнъж усеща: това е нов човек, човек на делото, жаден за дейност в полза на своя народ, жаден за обществена изява, и се запитва — не е ли Софрониевият герой, както и сам авторът, типичният деец от първия период на нашето Възраждане? Дори когато непрекъснато осведомява читателя с колко гроша разполага в кесията си, колко гроша дължи и колко му са нужни, за да откупи главата и свободата си, не е ли той типичен за оная епоха, когато се развиват стоково-паричните отношения у нас?

Героят на „Житие и страдание“ носи съзнанието за дълг към своя народ. Това особено добре личи от края на разказа му, когато той, „освободен“ от „страхове и продължителни теглила“, като не може по друг начина да принесе „полза“ на българския народ, се залавя с денонощен труд да изпише няколко книги на български език.

Нерядко робък, нерядко служител на безскрупулната патриаршия, дори понякога измъкващ последния грош на бедстващия народ като глоба и мирия на патриаршията, той е представител на неумолимо-идещото ново в нашето развитие и увеличава всекидневно силите на нашия народ.

„Житието“ на Софроний представя непринуден разказ, в който авторът разкрива не само събития и случки, но и своето аз, своите собствени преживявания, мъки, тревоги, чувства. Софроний не стилизира себе си като страдалец и светец, той разкрива преживяванията си с вълнуваща искреност. Той не идеализира себе си, представя се на читателя с най-обикновени човешки черти, безпомощен и лишен от какъв да е героизъм, поддаващ се на страх и обърканост, заинтересован за препитанието и владичината си и непрекъснато осведомяващ за тежината на кесията си. Така авторът е изградил един жив образ върху ярко и подробно обрисувания фон на нашата действителност, герой, характерен за един определен момент от живота на нашия народ.

И за пръв път в нашата литература писателят започва да говори тъй гласно за себе си, като чувствува нуждата и да се оплаче, и да потревожи другите със своята участ, и да се оправдае, и да изтъкне себе си, и да обвини. Ако в европейските литератури още в епохата на хуманизма човекът и животът стават център на внимание и изображение на мястото на божеството и библейските събития, у нас това става значително по-късно и Софрониевото „Житие“ е пръв глас, който отминава аскетическите идеали и заговорва за човешкия живот и човешката правда на земята.

Изображението на една действителност налага новия стил на „Житието“. Тук пицността на фразата отстъпва място на простотата и непосредствеността, шаблонът на черковните сказания — на непосредственото възприемане на жизнените явления, агиографската конвенционал-

ност — на изповедта и дори самоанализирането. Тук думата е изстрадана и е елемент в една видена и докосната с ръка и сърце картина. Авторът не рисува икони със стилизирани и най-често безстрастни светци и дяволи, а възсъздава със средствата на словото живи същества, същества от плът и кръв, които са му дърпали до изскубване брадата, били са до кръв ходилата на нозете му, прицелвали са се в него с пищова си, бесели са го с юздата на собствения му кон! . . . Няма никакво съмнение, че образът на човека, който се е опитвал да те обеси, остава завинаги запечатан в съзнанието ти и при неговото възсъздаване не е нужно особено творческо въображение.

Свежестта на Софрониевия разказ иде от онова лично възмущение на автора, който отново е преживявал всеки момент, отбелязан в „Житието“. Той наистина е излязъл на спасителен бряг, но още чувствава как вълните го блъскат към гибелта, още чувствава болката в брадата и по петите си, още усеща султанското въже на шията си.

Софроний разказва случки и събития, излага своите „страдания“, като не търси по-сложни литературни похвати, води го хронологическият им ред. Изложението на случките прекъсват възклицания от подобен род: „Ами докле изплатя оня дълг, какова сиромашия потеглих!“ . . . „Ами какова ли скорб и сожаление мя обзе! . . . Ами кому да скажа тая скорб мою? . . .“ „Сохрани, боже, бостанджийское биение немилостивое!“ . . . „Ами аз що да сторя?“ . . . Тези възклицания са твърде чести и насищат с богата емоционалност разказа.

Разказа оживяват доста чести диалози, обикновено със силен драматичен характер. Например:

„И като излязохме на път, рече на човека свой: „Стой!“ И ний станахме. Тогива запрегна пушка своя насрещо мене близо и рече ми:

— Гявур, скоро сеги прииди на веру нашу, почто ето той час хочеш да пойдеш от свой свет!

И аз, какво да сторя — от смертний страх изсохнаха ми устата и не можах да продумам, токмо толкова му рекох:

— А ефенди, хич вера с пушка бива ли? Ами хочеш да убиеш едного попа — от свето похвала ли хочеш да приемниш?

И он на много час держеше пушката на срещо мене и мисляше. После ми рече:

— Разделяш ли оная невеста от мужа ея?

И аз отговорих:

— Воистину, кой час ида на Карнобат, разделям ги.

— Заклени ся! — рече.

И аз, що да сторя — от страх смертний, заклехся и рекох:

— Ваалаги — биаллаги, разделям ги!“

Такива диалози не само роазнообразяват разказа, те позволяват на читателя на навлезе в драмата и подробностите на момента, да чуе думите на лицата, за които се говори, да усети дъха и напрежението им.

Искреността на разказвача се проявява особено там, където героят на „Житието“ застава пред нас без всякаква осанка на герой и без всякакъв ореол на мъченик — в пълна безпомощност, разтреперан и стъписан, изкривен от болка и изплашен до смърт. Например:

„Ами що потеглих у затворката! Имам недуг почечуиний, сиреч маясил — тогива от противное ястие беше мя хватил. Хочим да излезим повон, а они не ме пуцат, псуваха мя. . . Та от страх и от недужная теснота упадоша вси власи глави моей!“

На места тая искреност достига до саморазобличение. Героя често псуват и наричат „мръсник“, а той се съгласява с всичко, стига да спаси живота си, да се измъкне жив и здрав.

При изображението на такива моменти той не губи чувството си на хумор, което несъмнено притежава и което го прави още по-симпатичен на читателя. Сдържан хумор се чувства дори в някоя най-трагична ситуация:

„Повлякоха ме бостанджии да мя убесят. Аз ся тегля камто бостанджии, а они мя теглят навон. Раздраха ми дрехите. Забравих биение и болест! . . .“

Когато Сербезоглу го затваря и неговите хора му говорят, че ще го набият напреки на кол, той „гледал като вол“ кой час ще го умъртвят!

Стильт в тесния смисъл на думата и езикът на „Житието“ отговарят на реалистичния му характер. Обрати на речта, речник и форми, заети от живия народен говор, изместват архаизираното книжовно предание на епохата и ако читателят изхожда от него, сякаш напуца стройния здрачен лес без движение и ухание и се озовава изведнъж върху поляна, осяна с необлагородени, но пъстри, свежи и сладкодъхави цветчета. Софроний не отбягва и груби, ругателни слова и обрати на речта, знае тяхната емоционална стойност. Той пише своето „Житие“ не за книжовника от манастира, към когото проявява, както видяхме, подчертана неблагоприятност, а за читателя от народа и това определя какъв да бъде и езикът на произведението.

IV

Особено привлича вниманието на литературоведа и на изследователя на Българското възраждане езикът на Софроний. Употребата на новобългарския език в книгите му представя крачка напред в развитието както на литературата ни, така и изобщо на народа ни.

Формирането на българската нация в епохата на Българското възраждане поставя като задача формирането на българския национален, в смисъл литературен език. Макар новобългарският език да измества старобългарския или черковнославянския още в сборниците, писани дори два века по-рано, нашите първи възрожденци, и преди всичко Софроний започват да го употребяват съзнателно, с цел да се доближат до народа, да доближат до народа и просвещението и да му направят явни задачите на епохата — отърсване от гръцкото духовно робство и от чуждия гнет. В дните на гръцкото духовно робство словата на „Неделника“ трябва да прозвучат на български език. В поканата за издаването на книгата Софроний обяснява:

„Понеже нашея книга по словенский старий язык написана ест, а не разумяват простии челоуеци закон божий, много и священници не разумяват, того ради потрудих се аз грешний и преписах тая книга душеполезная на простиий болгарский език, каквото хоратиме ний.“

И с „Житието“ си Софроний утвърждава живия народен език като средство за общуване с народа, към каквото се стремят просвещенците.

Без народен език в училище и книжнина усилията на просвещенците да просветят народа не биха дали значителни плодове. И Софроний се ориентира съвсем закономерно към народния език.

Своя език той нарича „прости български език“. Той, разбира се, още не може да се освободи от влиянието на черковнославянския, но все пак прави голяма крачка напред в развитието на новобългарския литературен език.

При това пръв поставя и въпроса за тоя език, изтъквайки го като качество на своите книжовни трудове. У него не само личи предпочитанието към живия език в литературата пред черковнославянския, но той се стреми да наложи тоя език на българските училища и литература.

У Софроний се забелязва стремеж да разпали обич към българския език; в това отношение той продължава делото на Паисий.

V

Просвещението представя идеологическа борба срещу света на робство и невежество и води към революционна борба, когато се създава революционна ситуация. Най-ясно това е във Франция, където в края на просвещенския век избухва най-великата от буржоазните революции. У нас нещата не са така релефно очертани, но закономерностите на подобно развитие безспорно могат и трябва да се разкрият.

Да се говори за революционна ситуация сред нашия народ по времето, когато Софроний живее и работи, изглежда смело. Като революционна в известна степен ситуация обаче за нашия народ, когато се проучат фактите, трябва да се схванат руско-турските войни и революционните движения в съседните земи — Сърбия, Гърция и Румъния, в които участвуват немалък брой българи.

Руско-турските войни от 1768—1774, 1787—1791, 1806—1812 създават представата за „дядо Иван“, който иде на помощ на живеещия във варварско робство и нечовешки страдания български народ. Във войната от 1806—1812 г. вече участвуват българи доброволци на страната на русите, които се организират в 1810 г. в „Земское болгарско войско“. Българите Атанас Некович и Иван Замбин, които са във връзка със Софроний, се опитват — като представители на българската народност — да спечелят покровителството на русите за своите съотечественици. Тая война активизира за политическа дейност и Софроний. Не много по-късно в гръцките борби за свобода се прочува българинът Марко Бочар от Воден, в сръбските въстания турските пълчища гоми със своята чета българинът Хайдут Велко, в румънското освободително движение участвува българинът Кърджали, за когото Пушкин написва известната си повест.

Очертаната ситуация е почвата, върху която Софроний Врачански израства от просвещенец, който се стреми да прогони средновековния мрак, и писател, който рисува страданията на народа, в народен водач, пред когото се чертае път на борба с робството и тиранията.

Позивът му към българския народ да срещне руските войски като освободители и да им окаже всестранна помощ е връх в развитието на някогашния скромнен котленски свещеник и учител, който преписва два пъти Паисиевата история. Той е логически завършек на „Житието“, в което се възсъздават непоносимите страдания на автора и на българския народ.

Позивът на Софроний е забележителен документ за растящите нови сили в нашето Възраждане. Каква нужда го е извикала?

Софроний е преживял вече — десетилетия по-рано — руско-турски войни и е познавал неориентираността на своите сънародници в събитията и примирението им с робството. Сам той ги е споделял до известна степен, както личи от „Житието“ му.

Оттук наред с ликуващата радост, че русите идат „да избавят вас от толикия беди“, припомнянето за теглото и предупреждението да се пазят от „юдиное предателство“.

Ако в „Житието“ Софроний понася робско страданията — в духа на християнското учение, тук уверено зове народа, искайки да го увлече по пътя на борбата. С авторитета си на най-високопоставено лице от българската народност той облича в благослова на християнското божество руската войска:

„Ето сега видим и гледаме, како прифтаса милост божия на беднаго рода вашего — що е влял бог милост в сердце благочестивейшему и великому государю императору Александру Павлович и повдигнал его да избави вас от таковое турецкое варварское мучителство. И ето сега приближава до вас крестоносное его воинство — ваши християни братия да избавят вас от толикия беди; ето прииде оний светлий ден, що го чакате от четиристотин години!“ . . .

Българите не бива да смятат русите за чужденци, „но да имате их каквото единовѣрни братя ваши“. Софроний иска доверие към тях, иска да се отворят за тях както домовете, така и сърцата.

Най-силният му аргумент срещу поробителя са ужасите, безчинствата, произволите, които характеризират тираничната му власт: „Ах християни! Не знайте ли колико гориха вас они мучители сас разгорени железа; колико пекоха чада ваши на рожни пред очи ваши; колико уграбиха и узеха стока и имение ваши; колико узеха синови и дщери ваши и изневериха их? . . .“

Очевидно, Софроний разчита на повишената активност на масите в една обстановка на криза за господстващата народност, която не ще може да граби, както в „мирната“ епоха.

Отсъствието на съзнателност у поробения народ го кара да произнася клетви срещу сътрудничеството с поробителя: „Ала най-вече, християни, да се пазите от юдиное предателство каквото от огня гиенскаго. Да не буде никоему християнину да упадне у таковий тяшкий грях, почто казнен хоче да буде и на тоя свят, и на оний; понеже веру свою християнскую предал ест на врага християнскаго. . .“

Тук вече не говори смиреният и изплашен до смърт роб; пред нас застава новият човек на Възраждането, който осъзнава тежката си и отговорна задача: да разтроши вековните вериги, в които е окован.

Както е известно, първият поет на новобългарската литература Димитър Попски възпява Софроний в една голяма ода. Бидейки съвременник и навярно лично познат на бележития наш възрожденец, характеристиката, която той дава, допринася да се изяснят действителните му черти на деец и писател (доколкото издателят на „одата“, разпаленият, патриот-романтик Г. С. Раковски не е добавил свои стихове в нея, което ни изглежда доста вероятно). Освен като „просветител“ Димитър Попски рисува Софроний и като пламенен патриот, който живее с мисълта за борба и вижда пред себе си отечеството, което с оръжие в ръка завоюва свободата и величието си.

Полувековната дейност на Софроний Врачански изпълня почти половината от летоброението на онази епоха от нашето историческо развитие, която означаваме с термина Възраждане. Софроний продължава делото на Паисий, с когото има несъмнено общи черти. Общи черти с делото му има още делото на двамата български просветители от Македония Хаджи Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович. Продължавайки Софроний, първият от тях издава в 1814 г. „Повест ради страшнаго втораго пришествия Христова“ „на простейший язык болгарский“, а вторият в 1816 г. — „Огледало“ „ради потреби и ползования препростейшим и некнижним языком болгарским долния Миссии“. Смятам, че предел за периода от Възраждането, в който работи Софроний, представя появата на знаменития буквар на Берон.

Ако речем да дефинираме от гледна точка на европейското развитие тоя период, то трябва да го сравним със съответния период у другите южни славяни и у чехи и словаци, които също имат в развитието си по същото време епоха на възраждане. Сравнението сочи общи черти с първия период от възраждането на сърби, хървати, словенци, чехи и словаци, който се определя като просвещенски и който продължава до средата или края на второто десетилетие на XIX век (обикновено до края на Наполеоновите войни и сключването на Свещения съюз — 1815 г.)

Бихме отишли и по-нататък и бихме включили Българското възраждане в Славянското възраждане. В такъв случай и етапите в нашето Възраждане могат и трябва да се свържат с етапите на Славянското възраждане. В светлината на Славянското възраждане и дейността на нашите възрожденци става по-ясна, по-ясна става и дейността на Софроний. Тя носи черти от общославянското възраждане и се включва закономерно в него. От гледна точка на Славянското възраждане Софроний е деец, който върши у нас същото, което вършат в другите славянски страни просвещенците Доситей Обрадович и Йован Раич, Матия Антун Релкович и Матия Петар Катанчич, Йосиф Добровски и Антонин Бернолак.

Развитието през първия период на нашето Възраждане е твърде бавно, новите появи са малко. И в делото на Софроний те често не се откриват ярко. Но за всекиго веднага става ясно, че Софроний решително се отклонява от средновековната традиция и създава дело, характерно за Славянското възраждане и за Славянското просвещение. Това дело представя нов момент в развитието у нас.

Издавайки своя „Неделник“, Софроний действително поставя онова плодно „начало“, за което сам говори: както на българската печатна книга, така и на съзнателната употреба на новобългарския език в литературата. Автобиографията му е забележително произведение на българската литература, което най-пълно възсъздава цяла епоха от живота на нашия народ и вълнува и с нарисуваните картини и образи, и с живия и искрен разказ на събития и преживявания.